

Válasz Balogh Piroska, Fórizs Gergely és Fried István opponensi véleményeire

Kazinczy Ferenc művei: *Dolgozások periodicus írásokban. Kritikai kiadás*
című akadémiai doktori értekezéséről

Tisztelt Elnök úr, tisztelt Bizottság, tisztelt Opponensek!

Szeretném megköszönni a bizottság elnökének, tagjainak és titkárának, hogy értekezésem nyilvános vitájában jelenlétükkel, bölcsességükkel, szakmai tudásukkal részt vesznek, továbbá köszönetet mondani az Irodalom- és Kultúratudományi Bizottságnak és a Doktori Tanácsnak, hogy pályázatomat és értekezésemet érdemben gondozták az elmúlt hónapok során. Hálával tartozom opponenseimnek, hogy alapos, elmélyült, szakmailag és emberileg egyaránt támogató bírálataikkal járultak hozzá a munkám értékeléséhez, nyilvános vitára bocsátásához, a szövegkiadásra való előkészítéshez és szakmai korrekciójához, kiegészítéséhez. A filológiai és textológiai tevékenység státusza, diszciplináris helyzetének megítélése abban a nagyból három évtizednyi időszakban is sokat változott, amióta egyáltalán tudok ezeknek a szakterületeknek a létezéséről, és amióta először, még egyetemi hallgatóként egy apró feladattal és hatalmas megilletődöttséggel bekapcsolódtam Kisfaludy Sándor szépprózai műveinek szövegkiadásába. Francia vers- és prózaidézetek azonosításával, magyarra fordításával és megjegyzetelésével töltöttem néhány hetet az egyetemi könyvtárunk kutatótermében: a nagyjából tucatnyi szöveghelyet úgy kellett azonosítanom, hogy nem kevés 18. századi, nagyrészt ma már ismeretlen francia szerzők versesköteteit lapoztam végig, feszülten monitorozva a sorokat a keresett kulcsszavakért. Azóta sok minden változott, digitalizált kéziratok, könyvek és folyóiratok, digitális adatbázisok, online kommunikációs platformok nélkül ma már alig akarunk arra emlékezni, milyen volt cédulás katalógusokban, lexikonokban, végtelen könyvespolcokon keresgélni, mikrofilm olvasót tekerni. Holott a polcok, a szócikkek, a cédulák, a lapozgatások a fizikai élmény mellett a véletlen rátalálás lehetőségét sokkal inkább biztosítják, mint a keresőszavas találatok, ugyanakkor mindig a kutató sikertelensége marad, ha nem leli meg a hiányzó adatokat, vagy éppen nem is tud arról, hogy hiányzó adatokat kell megtalálnia. A filológiai-textológiai munkát – a megváltozott technológiai és mediális környezetben is – sokszor jellemzik riasztóan magányos tevékenységként, amit talán a monitor elé szegezetségünk mintha tovább is növelt volna. Én mégsem így éltem meg az elmúlt éveket, hanem tanulásként, szakmai kapcsolatok kibontakozásaként, kutatócsoporti sikerként, mesterekre és pályatársakra való odafigyelésként, és persze annak megértéseként is, hogy a vállalt munka tökéletes elvégzése naiv illúzió. A *Tövisek és virágok* második epigrammájának első két sora a következőképpen szólítja meg a címbe emelt olvasót: „»Apróságok ezek!« – Vaj azok! de ki várakat épít, / A' legapróbb szegnek, tudja, mi haszna vagyon.” Bár a sok apró szeg összegyűjtése közben sokszor vesztettem szem elől a várat, és a várépítéshez végül jó sok szeg bizonyult feleslegesnek, más szegek pedig elkeveredtek vagy még mindig keresem őket, de mintha állna végre az építmény, még ha közel sincs egészében kész.

Értekezésem a *Kazinczy Ferenc művei* kritikai kiadás sorozata részeként készült, és a folyóiratokban megjelent nem szépirodalmi írások egybegyűjtését, illetve kritikai jegyzetekkel való ellátását vállalta. A közel kétszáz, különféle tudományos és sajtóműfajba sorolható szöveg sajtó alá rendezése, amint opponenseim is kiemelik, elsőként tud összképet mutatni a folyóiratokban publikáló Kazinczyról, az egybegyűjtött és kommentált anyag nyelvbölcseleti, esztétikai, történetírói, irodalomszemléleti, irodalomszervezői, vármegyei közéleti stb. témájú, különféle értekező és sajtóműfajba tartozó közleményeket tartalmaz. Balogh Piroska az elvégzett munkát a korabeli sajtó szövegtermelő eljárásainak és műfajainak pontosabb megismerése miatt tartja fontosnak. Fórizs Gergely kiemeli hiánypótló jellegét, hiszen korábban csak kanonikus vagy praktikus szempontok alapján szelektáló kiadások léteztek, illetve alig volt ismert a német és osztrák lapokban németül megjelent cikkek csoportja – így

most hozzátétőlegesen teljességgel tanulmányozható lesz a folyóiratokban publikáló Kazinczy, aki folyamatosan kereste a megnyilatkozásnak ezt a módját és formáit, az irodalmi nyilvánosság kiemelten fontossá növekvő médiumát a klasszikus századfordulón. Fried István szerint a kritikai kiadás új kötete lényegesen gazdagítani fogja Kazinczyról és koráról eddig kialakított ismereteinket; továbbá műveltségének, világszemléletének, szövegközi játékaik jelentésének, kapcsolati hálójának, önpozicionálásának, illetve élet- és irodalomszervezésének pontosabb megismerését ígéri.

Opponenseim nemcsak a szövegkiadásomban lefedett korszak irodalmának kiváló ismerői, hanem speciális szakterületek, többek között az esztétikatörténet, a latin műveltség, a német kultúra és a komparatiztika tudósai, tapasztalt filológusok, így bírálataik alapvető segítséget nyújtanak munkám lezárásához. Így bármennyire is lényegesek számomra a munka érdemeinek elősorolásai, bíráló megjegyzéseiket, pontosításra tett javaslataikat, kiegészítéseiket tartom a legfontosabbnak, hiszen ezek segítenek hozzá a kiadásra való előkészítés generális javításaihoz. Válaszomban törekszem a problémakörönkénti csoportosításra.

1. A szövegkiadás alapkonceptiója

Opponenseim egybehangozóan kiemelik a szövegkiadásom alapkonceptiójának érvényességét, vagyis a szövegeknek a sajtóközeg nyilvánossága által biztosított összetartozását. Bíráló megjegyzéseik és javaslataik ugyanakkor rámutatnak arra, hogy több ponton is szükséges a jegyzeteket bevezető tanulmány bővítése, illetve a kötet címének az újragondolása is a kötetkonceptió erősítését szolgálhatja.

1.1. A kötet címe: Tudatosan választottam a szövegkiadásomnak archaizáló címet (*Dolgozások periodicus írásokban*), ugyanis a sajtótermékek sokfélesége miatt nem láttam megfelelőnek, ha összegző módon „folyóiratközlemények” vagy „folyóiratokban/periodikákban/időszaki kiadványokban megjelent írások” cím szerepelne a kötetben, esetleg olyan félreérthető terminusok jelennének meg a címlapon, mint a „sajtóközlemények”, „cikkek”, esetleg „Kazinczy és a sajtó”. Balogh Piroska történetileg ugyan a lehető legautentikusabbnak tartja ezt az általam Kazinczytól és pályatársaitól kompilált, és valójában a nagydoktori értekezés beadását megelőző napokban kigondolt címet, ugyanakkor két ok miatt javasolja a mai szakirodalmi fogalomhasználathoz illeszkedő másik cím választását: egyrészt maga a kritikai kiadás sorozata nem használ archaikus vagy archaizáló címeteket, másrészt pedig a kutatók, és kifejezetten a felső- és középfokú oktatás számára célravezetőbb lenne a szövegtörzsek egyértelmű megjelölése. A kritikai kiadás sorozatában egyébként van több archaizáló cím is, ilyen a *Külföldi játszószín*, a *Pandekták* és a *Szép Literatura* is, igaz, hogy ezek közvetlenül Kazinczytól származnak, míg az általam adott cím kompiláció. Főrizs Gergely véleménye szerint a jelenlegi cím nemcsak a mai magyar olvasónak, hanem a kiadás után a bibliográfusoknak is gondot fog okozni. Fried István a címben megjelenő archaizálást és az utalást a sokféleségre elfogadja és értékeli. Elismerem, hogy a jelenlegi cím nem egészen praktikus, jelentése sem feltétlenül egyértelmű, valóban akadályozhatja a ráutalást, ugyanakkor nem tudok egyelőre olyan címet megfogalmazni, ami kifejezhetné az írásműfajok sokféleségét és a korszak sajtójának a maitól való távolságát, de igyekszem hamarosan erről is döntést hozni.

1.2. A kiadott szövegek műfaji meghatározása: A címről gondolkodva mindhárom bírálóm továbblép a szövegek műfaji heterogenitásának kérdésköréhez, amely nemcsak a mellékletekben található mutatók tartalmát, hanem többek között Kazinczy tudósi és közéleti tevékenységének megítélését és a korabeli sajtóról való tudásunkat is érinti. Balogh Piroska arra tesz javaslatot, hogy a jelenleg *Kazinczy és a sajtó* címen futó fejezet, amely összefoglaló információkat tartalmaz az egyes sajtótermékekről és Kazinczynak a velük való szakmai kapcsolatáról, egészüljön ki egyrészt a sajtótermékeket (pl. napilapokat, tudományos

folyóiratokat stb.) rendszerező alfejezettel, amelyben az egyes laptípusokhoz a Kazinczy-közlemények címei is jól láthatóan odakapcsolhatók. Másrészt egy olyan műfaji tipológiával, amely történeti leíró módszerrel tekinthetné át a műfaji csoportokat, változatokat és bizonytalanságokat, szintén tartalmazva az egyes csoportokba sorolható Kazinczy-közlemények címét. Mindez ráadásul tehermentesíthetné a szövegenkénti jegyzeteket, amelyek jelenlegi formájukban tartalmaznak műfaji sajátosságokra vonatkozó kifejtéseket. Fórizs Gergely szerint is fontos lenne műfajok alapján csoportosítani a közleményeket egy mutatóban, amely segítene átlátni az arányokat a sajtó- és tudományos műfajok esetében, például a nekrológok, a recenziók, a tanulmányok stb. tárgyában. Fried István hiányolja, hogy a jegyzeteket bevezető tanulmányban elmarad annak tárgyalása, hogy Kazinczy a sajtóban is műfajteremtő és -megújító erővel tevékenykedik: recenziói a német-osztrák mintákat követik, nekrológjai túllépnek az évszázados temetési beszédek hagyományain, kertművészeti írásai magyar nyelvterületen egészében műfajteremtőek, életrajzai pedig a szépirodalom és a történetírás közé pozicionálhatók.

Balogh Piroska és Fórizs Gergely javaslatait a kiadványtípusok és az írásműfajok megnevezéséről, mutatókba sorolásáról és koncipiáló meghatározásáról megszorításokkal tartom érvényesíthetőnek. Az írások egy részével kapcsolatban biztonsággal használható egy-egy műfaji címke, amely valóban igazolhatja, hogy egy-egy területen, például a nekrológok, az életrajzok vagy a recenziók világában Kazinczy szerepe meghatározó, sokszor kezdeményező volt, ugyanakkor számos esetben nehézséget jelent a döntés, milyen műfajról van szó. A munkafolyamat során létezett egy olyan változat, amelyben a szövegkritikai jegyzetek megnevezték adott szöveg műfaját, de amiatt töröltem ki végül ezt az egységet, mert nem volt eldönthető például, hogy adott esetben hírről vagy anekdotáról, meteorológiai jelentésről vagy mitologizáló útirajzról, kertművészeti tanulmányról vagy gyászmunkáról, nekrológról vagy életrajzról, nyelvelméleti értekezésről vagy vitairatról van-e szó. Úgy véltem, hogy dönteni egy-egy műfaj mellett nem a szöveg leírását, hanem markáns interpretációját jelentené. Így éppen az anyag hibriditása, illetve a szöveggondozói szerepen túllépő interpretatív szándéktól való tartózkodás zárta helyenként talán túlságosan is rövidre az ilyen irányú próbálkozásaimat. A munka lezárásához közeledve azonban úgy látom, hogy feltétlenül szükséges az ökonomikus bővítés: a Balogh Piroska és a Fórizs Gergely által javasolt folyóirattípus- és műfaji mutatók és leírások elkészítése praktikus döntések meghozásával, nem elfedve a lehetséges műfaji határlépések kérdését, illetve a jegyzeteket bevezető tanulmány bővítése a Fried István által javasolt lényegi összefoglalásokkal Kazinczy kezdeményező és alapító szerepeiről. Itt lehetne tárgyalni azokat az általános sajtótörténeti jelenségeket is, amelyek jelenleg a jegyzetekben szétszórva olvashatók, és amelyek hangsúlyozását Balogh Piroska különösen fontosnak találja bírálatában: ez a domináns anonimitás gyakorlata, amely a német nyelvű sajtóban, még az irodalmi szakfolyóiratokban is kifejezetten erős volt, de a magyar nyelvű hírlapokat is jellemezte, a kritikai kiadásom vonatkozásában pedig mindez természetesen a szerzőség kérdését, illetve a még felkutatható közlemények bizonytalan számát érinti. Balogh Piroska a bírálata első szakaszának második pontjában arra tesz javaslatot, hogy a jegyzetekbe épüljön be egy olyan szegmens, amely tartalmazza az adott lapszám rövid strukturális és tartalmi ismertetését, illetve a közvetlen mediális kontextus vázlatos bemutatását. Jelenleg a rovatcímeket tüntetem fel a jegyzetekben, illetve egyes esetekben, ha van relevanciája, megadom, mi követi vagy előzi meg Kazinczy közleményét. Köszönöm a javaslatot: egyrészt megerősít abban, hogy a folyóiratokat ismertető mellékletben egyes lapok leírásában is helyet kapjon egy strukturális ismertetés rovatok és sajtóműfajok szintjére lebontva, bár ezt nehezíti, hogy hosszabb életű folyóiratoknál az évtizedek során radikális változások történtek. Másrészt az egyes szövegekhez tartozó jegyzetek mértéktartó bővítése valóban elvégezhető, a rovatcímhez kapcsolódóan adható minden esetben lényegretörő bemutatás a mediális környezetről. A jegyzeteket bevezető tanulmányom elején olvasható a kontextus megadásának

fontosságát felmutató, némiképpen hatásvadász példa, amely szerint Kazinczy utolsó folyóirat-közleménye a *Tudományos Gyűjtemény*ben Kézy Mózesről írt nekrológja, amelyet a Kazinczy haláláról tudósító hír követi.

2. A főszövegekhez kapcsolódó bírálatok és megjegyzések:

A jegyzeteket bevezető tanulmányomban kitérek a kötet határainak bizonytalanságára, a fentebb már említett domináns anonimitás gyakorlata miatt. A munkám során arra törekedtem, hogy minden olyan névtelenül megjelent szöveg kerüljön be az anyagba, amelynek a szerzősége a levelezésből és a kéziratos feljegyzésekből bizonyítható – Kazinczy önarchiváló gyakorlata azt a megerősítést adta, hogy az ilyen típusú közleményeiről valahol nyomot hagyott. Balogh Piroska azt kéri a bírálata első szakaszának harmadik pontjában, hogy a jegyzetek bevezetésében kapjon helyet egy munkanapló szerű alfejezet, amely rögzíti, hogy az anyagokat korábban gyűjtő és átíró hallgatói munkacsoport, illetve én magam milyen kötetes és online bibliográfiai segédleteket és adatbázisokat használtunk a szövegek felkutatásához, ez valóban hasznos és szakmailag elvárható kiegészítés lesz. Fried István pedig azt kéri, hogy kutatástörténeti vázlat is készüljön, amely a nem bőséges, ugyanakkor rendkívül fontos korábbi eredményeket foglalja össze, s amelyek nélkül jelen kutatás alapjai bizonyosan hiányoznának: a Váczy János-féle levelezés-kiadáson, továbbá a *Kazinczy Ferenc és kora* című életrajzi monográfiáján túl több fontos tanulmány említ az 1920-as és 1930-s évekből, amelyek, például Császár Elemér, Czeizel János vagy Sziklay László tollából, kritika- és folyóirattörténeti kérdésekkel, továbbá Kazinczy folyóiratközleményeinek egyes csoportjával foglalkoznak. Ez az összegzés összekapcsolható lesz a Balogh Piroska által javasolt adatbázis-ismertetővel. Minden bizonnyal lappanganak még Kazinczyhoz köthető további közlemények, valószínűleg olyanok, amelyeket levelezőként küldött be magyar vagy német nyelvű lapokba, és feltételezhetően szerkesztői átdolgozással, kompiláció alapanyagaként jelentek meg, de ezt megoldhatatlan helyzetként kezeltem. Lényegesebbek a főszövegekkel kapcsolatban azok a megjegyzések és észrevételek, amelyeknek a bírálatok adnak hangot.

2.1. Kimaradt szövegek: Fórizs Gergely a német nyelvű *Himfy*-recenzió általam nem ismert és nem közölt *Neue Leipziger Literaturzeitung*-beli változatára hívja fel a figyelmet: a kötetben jelenleg csak az *Annalen der Literatur und Kunst*-ban megjelent változat szerepel. Mindkettő 1809 szeptemberében jelent meg, az egyik Lipcsében, a másik Bécsben, és Kazinczynak a bírálatban idézett levele arra mutat, hogy a lipcsei felkérés volt az eredeti, és ahhoz képest némi eltéréssel jelent meg másodszer is a recenzió a bécsi lapban. Ezzel valóban el kell számolni, és jelenleg azt tartom helyesnek, hogy mindkét recenzióváltozat főszöveggént jelenjen meg, a szövegkritikai jegyzetek és a magyarázó jegyzetek pedig az eltérések számbavételét vállalják: így jártam el más olyan közlemények esetében is, amelyek valamilyen okból kétszer jelentek meg. Fórizs Gergely másik észrevétele a Felső Magyar-Országi Minervában 1825-ben megjelent cikkekre vonatkozik: miért nem vettem fel a kötet anyagába a *Wieland Adelung ellen: Mi a' tiszta Németség?* című közleményt. Egyetértek azzal, hogy ez a fordítás a hazai nyelvújítási vitákhoz kapcsolódik, és pontosan illeszkedik Kazinczy nyelvtudományi érdekltségű írásai sorába, ugyanakkor a kötet határai egyértelműen kizárják a fordításokat. Ez a szöveg a Béres Norbert által gondozott, folyóiratközleményként megjelent, illetve kéziratban maradt fordításokat tartalmazó kötetben fog helyet kapni. Ezt a hálózatos összetartozást jelenleg nem tudom megmutatni, de kiemelten fontos szándéka a kutatócsoporti projektnek ezen összefüggések megmutatása és megmutathatósága a későbbiekben, az elektronikus kiadás bővítése során.

2.2. A német nyelvű közlemények:

Mindhárom bírálóm kiemelten figyel a német nyelvű folyóiratokban megjelent közlemények csoportjára, amelyek régóta foglalkoztatják a Kazinczy-filológiát, többek között amiatt, mert Kazinczynak számos recenziója jelent meg a német nyelvű sajtóban bő egy évtized

alatt, 1807-től, továbbá a tübingai pályairatának a magyar irodalomtörténeti szakasza 1814-ben. Fórizs Gergely szerint szövegkiadásomban a német nyelvű anyag igazolja, hogy az 1795 után visszaszorult magyar nyelvű irodalmi nyilvánosságot 1817, vagyis a Tudományos Gyűjtemény elindítása előtt részben külföldi publikációk pótolták. Opponensem ugyanakkor arra is rámutat, hogy Kazinczy német nyelvű közleményei minden bizonnyal csak a jéghegy csúcsát alkotják, és átfogó vizsgálat lenne szükséges ahhoz, hogy a korszakkutatás feltárja, az osztrák és a német irodalmi kritikai lapokban mi jelent meg a magyar literatúra tárgyában, kinek a tollából, milyen politikai és kultúrpolitikai kontextusban, ami magyar kritikátörténeti szempontból is alapvető kérdés. Természetesen ez nem az én szóban forgó szövegkiadásom feladata, ugyanakkor ebben figyelemfelhívó és kezdeményező szerepet vállal. Balogh Piroska bírálata első szakaszának első pontjában foglalkozik részletesebben a német nyelvű anyaggal, mindenekelőtt Rummy Károly György szerepén gondolkodva, aki Kazinczy közleményeit németre fordította, sokszor az ő megkérdése nélkül, német nyelvű küldeményeit nyelvileg korrigálta, leveleit pedig hírforrásként hasznosította. Ugyanakkor feltételezhető Fried István tanulmányai (*Adatok Rummy Károly György sajtó- és kiadvány-vállalkozásainak történetéhez*, Magyar Könyvszemle 1979/3, 288–297.; *Elfelejtett részletek Kazinczy Ferenc magyar irodalomtörténetéből*, ItK 1991/5–6, 597–605.), továbbá az őt megelőző kutatások ismeretében, hogy Kazinczynak az osztrák és a német sajtóban való megjelenését titkosrendőrségi megfigyelés kísérte, amelyben nem tisztázott Rummy szerepe. Balogh Piroska éppen Rummy bizalmasi, közvetítői szerepének feltárására, a bécsi titkosrendőrség sajtómegfigyeléseire, a postai ellenőrzés működésének megismerésére hívja fel a figyelmet, ami a német nyelvű közlemények mediális és irodalomtörténeti hátterének megértéséhez járulhatna hozzá. Fórizs Gergelyhez hasonlóan javasolja Hilóczky Ágnes 2003-ba megvédett, kéziratban maradt disszertációját Rummy életrajzáról és életművéről, illetve a későbbi kutatások számára a levéltári anyagok átnézését Kazinczy titkosrendőrségi megfigyelésének részleteihez. Hilóczky Ágnes doktori dolgozatának adatait feltétlenül hasznosítani fogom a szövegkiadás korrigálásában, és reményeim szerint a kötet anyaga és eredményei valóban inspirálni és segíteni fogják a további sajtó- és kritikátörténeti kutatásokat. Köszönöm Balogh Piroskának, hogy figyelmembe ajánlja Szilágyi Márton kutatásait a Schedius-féle Zeitschrift von und für Ungern megfigyelési hátteréről. Fried István és Fórizs Gergely rendkívül fontos segítséget adtak bírálataikban a német nyelvű anyag főszövegeinek korrekciójához, elütések, téves átírások javításához, a jegyzetek pontosításához, mindezeket beépítem a szövegkiadásba. Elfogadom és belátom Fórizs Gergely figyelmeztetését, valóban rossz döntés volt a scharfes s-ek vagy Eszettek átírása, hiszen nem minden helyen cserélhető fel ss-szel, ezeket mind korrigálni kell. Külön nehézséget okoz, hogy a német nyelvű sajtóban ez idő tájt vegyesen, folyóirattól és évtől függően használnak latin és gót betűkészletet, és mindkét verzióban több tipográfiai jelet az „sz” hang jelölésére.

2.3. Az emendálás: Mindhárom opponensem felhívja a figyelmet az emendálás pontosítására, Fórizs Gergely főleg német szavak esetében, Balogh Piroska az ógörög szavak diakritikus jelei tárgyában, Fried István pedig arra mutat rá, hogy több szövegkritikai jegyzet csak az emendálás tényét jegyzi meg, de azt, hogy miből történt, nem. Köszönöm ezeket az észrevételeket is, fontos segítség a főszövegek még megbízhatóbbá tételéhez.

3. A jegyzetek általános kérdései: A kritikai kiadások elkészítését az elmúlt évtizedekből számos kiváló példa segíti, részben a módszertani megoldások, részben a felhalmozott tudásanyag szempontjából, ugyanakkor az is a közös tudás része, hogy a sajtó alá rendező szükségképpen az adott szerző szövegvilágához, kéziratanyagához és írástechnikájához igazítja a filológiai és textológiai feladatokat, így a jegyzetek elkészítését is. Opponenseim észrevételei és pontosításai a jegyzetek tárgyában is különösen fontosak, felvetéseikre a következőkben, szintén csomópontokba rendezve válaszolok.

3.1. A gyakran előforduló nevek jegyzetelése: Fórizs Gergely és Fried István is kiemelik a gyakran visszatérő nevek jegyzetelésének problémáját – mindketten hangsúlyozzák, hogy a rövid, semmitmondó jegyzetek tulajdonképpen feleslegesek, az alapvető adatokon túl szükség van több szempontból is részben egyes jegyzetek bővítésére, részben pedig egyes személyek esetében összefoglaló, részletező, szócikk-jellegű életrajzokra, amelyek elsősorban a Kazinczyval való kapcsolatukról adnának számot, így ökonomikusabb és áttekinthetőbb lehetne a jegyzetanyag. Fórizs Gergely azt javasolja, hogy a gyakran hivatkozott fontos szerzők, pl. Goethe, Schiller, Lessing, Wieland, Klopstock, Kölcsey Ferenc, Szemere Pál stb., kapjanak részletezőbb leírást, a Kazinczyval való kapcsolatukat a középpontba állítva, és a soronkénti jegyzetekben pedig a konkrét kontextus magyarázata kaphatna helyet. Fried István a Kazinczy-kritikai kiadás sorozatából a *Fogságom naplója*, illetve a *Pandekták I.* című kötetek példáját javasolja, amelyekben a sajtó alá rendezők, Szilágyi Márton, illetve Granasztói Olga rövid életrajzokat közölnek a jegyzetanyag bizonyos pontjain. Ezek a kötetek ugyanakkor jól mutatják azt, amit fentebb megfogalmaztam: adott anyaghoz igazodva hozzák létre a sajtó alá rendezők a jegyzetanyag strukturálását. Szilágyi Márton a *Fogságom naplója* esetében jórészt olyan személyek életrajzát közli a 418–463. oldalakon, akiket Kazinczy a fogsága alatt ismert meg, illetve a fogság éveinek eseményeihez köthetők, valamint meghatározó számban a Habsburg monarchia-beli politikai, katonai, vármegyei közélet ma már nem, vagy csak kevésbé ismert osztrák, illetve magyar alakjai. A sajtó alá rendező így – bizonyosan nem kis erőfeszítések árán – létre tudott hozni arányos hosszúságú életrajzokat, kiemelve bennük a Kazinczyhoz való viszonyukat, hivatkozva a levelezés és más önéletrajzi írások adataira is. Az a kapcsolati háló, amely a *Fogságom naplójának* szövegváltozataiból kirajzolódik, áttekinthető, illetve térben és időben is viszonylag koncentrált. Granasztói Olga megoldása a *Pandekták I.* kötetében szintén jól illeszkedik a közölt anyaghoz: a 37 csomóhoz egyenként elkészített jegyzetekben a feljegyzésekben előforduló nevek azonosítása, fontosabb adataik meghatározása és rövid életrajzuk olvasható, adott esetben kapcsolattörténeti vonatkozásokkal. Ebben az esetben is jól kezelhetőnek tűnik a személynevek mennyisége és a Kazinczyhoz való kapcsolatok jellege egy-egy csomón belül. A folyóiratközlemények esetében azonban mennyiségében jelentősen több, továbbá időben és térben is rendkívül szétterjedő személynévvel kell számot vetni. Elfogadom, hogy a jelenlegi formájában bizonyosan nem minden esetben kielégítő a nevek jegyzetelése. Nem látom azonban működőképesnek életrajzi szócikkek megírását egy külön fejezetben, éppen amiatt, mert a hosszú lista számos figurája rendkívül összetett kapcsolatban állt Kazinczyval – van, aki személyesen, van aki az irodalmi, történetírói vagy más tudományos munkák közvetítésével, szoros barátságban, mély szellemi hatással, olvasmányként, levélíróként, és számos más módon vagy a fentebbiek variációival. A jegyzetek javítása során azt az utat láthatom követhetőnek, amit részben Fórizs Gergely, illetve Balogh Piroska javasol, vagyis hogy az alapadatok megadásán túl az adott közleményben releváns életrajzi vonatkozás kiemelése és a kapcsolat jellegének hangsúlyozása kapjon helyet, továbbá szükségesnek látom erősíteni a belső utalásokat, vagyis ha egy-egy személyről készül részletesebb leírás és kapcsolattörténeti ismertetés egy jegyzetben, akkor arra vissza lehet utalni más jegyzetekben. Példának okáért nemcsak Kazinczynak a Goethehez való viszonyát, de még Szemere Pálhoz vagy Kölcsey Ferenchez fűződő kapcsolatát sem látom lehetségesnek és érdemesnek megírni egy kompakt, rövid szócikk jellegű szövegen túl: az alapadatok és alapinformációk összegyűjtésén és (újra)közlésén túl nagyon könnyen lépnek át az ilyen jellegű összefoglalások az interpretáció és a spekuláció irányába. Ugyanakkor elengedhetetlennek tartom a mindhárom opponensem által sürgetett pontosításokat, többek között a német és a latin idézetek, utalások, az életrajzi adatok és a műcímek tárgyában. Nem mentség a szöveganyaggal való foglalkozás időbeli elhúzódása, illetve az a technikai alaphelyzet, hogy az egyes főszövegek és a hozzájuk tartozó jegyzetek külön fájlban voltak kidolgozva és tárolva, így a

munka folyamatában sokáig nem volt látható a teljes anyag mennyisége, emiatt a belső utalások rendszere és az ismétlődések kezelése még mindig nincs megfelelően kezelve.

3.2. Személyek azonosításának problémája: Balogh Piroska és Fried István is jogosan figyelmeztet arra, hogy sokszor hivatkozom a soronkénti jegyzetekben egyes személyek esetén adathiányra, ezeknek a felszámolásához több adatforrást is a figyelmembe ajánlanak, illetve rámutatnak arra, hogy esetenként a névvariáció vagy a név eltorzított használata miatt nem találtam megfelelő adatot. Mindhárom opponensem korrigál tévesen azonosított személyneveket, akiket jellemzően vezetéknevük azonossága miatt kevertem össze. Köszönöm szépen ezeket az értékes pontosításokat is.

3.3. Latin és német nyelvű, illetve klasszikus műveltségi idézetek és allúziók azonosítása: Balogh Piroskának hálásan köszönöm a latin idézetekkel kapcsolatban tett pontosításait, a Kazinczy által szabadon hasznosított szöveghelyekkel kapcsolatos megjegyzéseit, a ferdített idézetek, az allúziók felismerését, a nyelvtani szakterminusok fordításának pontosítását, illetve azokat a tanácsait, hogyan is érdemes és szükséges a műfordításokat felhasználni, a görög-római műveltséghez tartozó mitológiai személyeket definiálni. Fried István elsősorban a német irodalmi idézetek és allúziók tárgyában tesz pontosításokat, amelyeket szintén köszönök, és elfogadom, hogy a Goethe- és Schiller-allúziók és citátumok esetében nem elegendők a jelenlegi azonosítások, amelyek például csak a színdarabok címét említik, és nem adnak meg szöveghelyet. Fried István ide kapcsolódó, általam is osztott meggyőződését idézem, miszerint Kazinczy: „fordításokkal-írásaiba rejtett utalásokkal, idézetekkel, allúziókkal igyekezett egy tágan értelmezett irodalmi körben maradni, fölhasználva a fölhasználhatót ízlésfejlesztő, irodalmi nyelvi programjának elfogadtatása érdekében”. Erre figyelve kell tehát az intertextusok jelentőségét is szem előtt tartani a javítás folyamatában. Balogh Piroska és Fried István is rámutat az Árkádia-per anyagának vonatkozó jegyzetében az „Et in Arcadia ego” idézet értelmezésének szükséges korrigálására, egyikük a festészeti hagyomány, másikuk Schiller verse irányából. Mindkét kontextus ismert számomra, többek között Pál József neoklasszicizmus-monográfiájából, továbbá minden bizonnyal ezzel a szövegcsoporttal foglalkoztam talán a legtöbbet az elmúlt években Kazinczy képzőművészeti gondolkodásának kutatása során, mégsem jártam el elég gondosan a jegyzetek megírásánál, így nagyon köszönöm a pontosításokat ebben az esetben is.

Opponenseim írásos véleményét a kritikai kiadás lezárásához szükséges utolsó erőfeszítésekhez adott lendületként viszem tovább. Külön köszönöm mindhármojuknak a szakirodalmi javaslatokat, illetve a kinyomtatott értekezésbe kézzel, illetve a pdf-be lapszéli megjegyzésként bejegyzett javításokat. Végül azt szeretném hangsúlyozni, hogy az akadémiai doktori értekezésként benyújtott szövegkiadás hosszú évek munkája, amelyet sokszor szorított háttérbe egyetemi oktatói pályám, más tárgyú kutatásaim, ugyanakkor folyamatosan építkeztem a lassan gyarapodó munkából, az ahhoz kapcsolódó szakmai feladatokból, a kutatócsoporti és más szakmai körökből eredő kapcsolatokból.

Debrecen, 2026. május 19.

Bódi Katalin